

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ, ІДЕОЛОГІЇ І ПРОПАГАНДІ

Олександр Кадол (Кривий Ріг)

Етнічні німці у світлі воєнної політики Російської імперії та СРСР: постановка проблеми

Постановка завдання

Проблема відновлення історичної справедливості щодо народів, які постраждали за часів радянського тоталітаризму і особливо в роки воєнного лихоліття, посідає одне з пріоритетних місць у сучасному історіописанні Другої світової війни. Не залишилася поза увагою дослідників і трагічна доля етнічних німців¹. Активними в цьому напрямі є історичні дослідження під егідою Міжнародного союзу німецької культури, Громадської академії російських німців (м. Москва), Інституту історії та культури німців Північної Європи (Німеччина). Ця тематика привернула увагу й українських вчених². Проте розгляд подій Другої світової війни з урахуванням історичної генези державної політики щодо фольксдойче ще недостатньо репрезентований у

¹ Немцы России: Энциклопедия: В 3-х т. / Ред. В. Карев и др. – М.: «ЭРН», 1999 (*далі* – Немцы России). – Т. 1; *Нелипович С. Г.* «Немецкую пакость уволить и без нежностей...» // *Военно-истор. журн.* – 1997. – № 1. – С. 47–52; *Mertens U.* Handbuch Russland-Deutsche (mit ortsverzeichnis enemaliger siedlungsgebiete). – Nürnberg, 2001. – 562 S.

² *Нікольський В. М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 р.: кількісні показники // *Вопросы германской истории*: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 1999. – С. 51–62; *Кривец Н. В.* Депортація немцев с Украины в 1930-х – начале 1940-х гг. // *Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект.* – М.: Готика, 1998 (*далі* – *Миграционные процессы*). – С. 267–272; *Васильчик В. М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ–ХХІ ст.: Автореф. дисс.... докт. іст. н. – Донецьк, 2006. – 39 с.

студіях, присвячених німцям України. Тому в даній розвідці зроблено спробу порівняльного аналізу воєнної політики керівництва Російської імперії та Радянського Союзу. Теоретико-методологічні засади такого погляду на питання становлять: 1) сучасний дискурс націоналізму з «німецького питання»³; 2) теорія фактологічної єдності Першої та Другої світових війн⁴. Пошук історичних паралелей між антинімецькими кампаніями, що мали місце під час двох світових війн, сподіваємося, дозволить проілюструвати неприпустимість колективних звинувачень у колабораціонізмі за етнічною ознакою. Зазначимо, що даний підхід не претендує на безальтернативність при остаточному вирішенні проблеми і розглядається автором як варіант для можливої дискусії.

Для вирішення поставленого завдання необхідно відповісти на питання: чому царський та радянський режими, принципово відмінні між собою за ідеологією й відокремлені один від одного часовим проміжком, з однаковою завзятістю вдалися до етноциду німецького народу? Адже метаморфози радянської воєнної політики й ідеології засвідчили суттєве посилення великодержавного шовінізму на ґрунті російського націоналізму⁵. Відкриття фондів радянських архівів, раніше недоступних для наукового співтовариства, сприяло оприлюдненню злочинів сталінського режиму проти різних народностей СРСР, зокрема німців⁶.

³ Сучасний дискурс націоналізму з «німецького питання» репрезентований працями зарубіжних дослідників: *Оболенская С. В.* «Немецкий вопрос» и представления в России о немцах в годы Первой мировой войны // *Россия и Германия.* – Вып. 2. – М.: «Наука», 2001. – С. 175–197; *Хаген фон М.* Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // *Россия и Первая мировая война: Материалы междунар. науч. colloквиума.* – СПб.: Ин-т рос. ист. РАН, 1999. – С. 385–405.

⁴ *Кадол О. М.* «Внутрішній фронт»: загальне і особливе в політиці царизму і радянського керівництва щодо німецького населення країни в період Першої світової та Великої Вітчизняної війни // *Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.: Сучасні пробл. істор. освіти та науки: Зб. праць міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р.).* – Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. – С. 14–26.

⁵ Див., напр.: *Гриневич В. А.* Від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму: метаморфози сталінської політики та ідеології в роки війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941–1945 рр. // *Сторінки воєнної історії України.* – Вып. 8, ч. 2. – К., 2004. – С. 101–117.

⁶ «Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин»: Сб. док. (1940-е годы) / Сост., предисл., коммент. Н. Ф. Бугая. Изд. 2-е. – М.: Готика, 2000. – 352 с.

Витоки та ідеологія

Посилення уваги з боку царату до німецького населення під час Першої світової війни було логічним продовженням дискусії з «німецького питання», що мала місце в російській громадській думці кінця XIX – поч. XX ст.⁷ Німецькому етносу була притаманна специфічна західно-європейська ментальність. Надія на русифікацію німецьких поселенців не виправдалася⁸. Наявність у країні чисельної німецької діаспори, характер її розселення, помітні успіхи німців у господарюванні – все це особливо занепокоїло царизм після 1871 р., моменту створення єдиної німецької держави, адже це автоматично робило більшість німців Росії громадянами Німецької імперії. По-суті, Другий райх юридично визнавав усіх етнічних німців підданими кайзера. Тому напередодні Першої світової війни в імперському дискурсі з'являється теза про «мирне завоювання» Росії німцями. Єдино можливим важелем впливу на німецьку діаспору царизм вважав шлях земельних обмежень, що супроводжувалися нагнітанням антинімецьких настроїв залежно від ступеня добросусідства відносин з Німеччиною.

Негативне ставлення радянського керівництва до німецького населення в довоєнний період пояснюється змінами пріоритетів у національній політиці більшовицької партії від партійно-класового підходу в післяреволюційний період до етнічної вибірковості в 1930–1940-ті рр. – часи геноциду й депортації цілих народів. Перші роки радянської влади пройшли для радянських німців під знаком відносно демократичного порозуміння, існування в межах національно-територіальних районів, активної участі німців у суспільній діяльності, культурно-

(далі – Мобілізувати немцев в рабочие колонны); Герман А. А., Илларионова Т. С., Плева И. Р. История немцев России: Хрестоматия (Прил. к учеб. пособию «История немцев России»). – М.: МСНК-пресс, 2005. – 544 с.; Военнопленные и интернированные граждане Германии: путь на родину из СССР (1940 – 1950-е годы): Док., факты, комментарии / Сост., предисл., коммент. Н. Ф. Бугая. – М.: Готика, 2001. – 304 с.; История российских немцев в документах (1763–1992 гг.): В 2-х тт. / Сост. Ауман В. А., Чеботарева В. Г. – М.: «Готика», 1993 (далі – История российских немцев в документах).

⁷ Велицын А. А. Немцы в России. – СПб., 1893; Шелухин С. Немецкая колонизация на Юге России. – Одесса, 1915; Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами. – Пгр., 1917.

⁸ Герман А. Антинемецкие кампании // Немцы России. – Т. 3. – С. 62–64.

просвітницькій роботі партії серед нацменшин⁹. Але це було тимчасовим явищем. Як і до початку війни в 1914 р., влада віднайшла засіб впливу на німецьку меншість – через реформу адміністративного устрою (німецьке районування) і пов'язаний з нею перерозподіл земель. (Безперечно, на думку спадає аналогія з реформами колоністського устрою і обмеженням купівлі й оренди німцями земель на Поділлі, Волині, Київщині наприкінці XIX ст.). Згодом колективізація у заможних німецьких селах, особливо в Україні, кардинально змінила лояльне ставлення влади до них. Відтоді у німцях радянська влада почала вбачати класових ворогів. Так, зокрема, повільні темпи колективізації керівники КП(б)У пояснювали контрреволюційною діяльністю німецьких куркулів.

Епоха «Великого перелому» 1929–1933 рр. болісно відбилася на житті німецького етносу, завдавши важкого удару його матеріальним і духовним цінностям. Це стало можливим внаслідок ряду дій радянського керівництва – спровокованого голоду, впровадження колективізації, антирелігійної боротьби¹⁰. Крім того, перші масові виселення німців здійснювались у межах розкуркулення і під гаслами класової боротьби з колишніми поміщиками¹¹. Зокрема, ЦК КП(б)У особливо непокоїли прикордонні райони, місця компактного проживання німців. Прикордоння – за аналогією з етнічними депортаціями часів Першої світової війни – вбачалося потенційно неблагонадійним регіоном¹². Саме тут класові звинувачення (кулацький елемент) поєднувалися з політичними (зрадництво – фашистські агенти) тощо. Проте репресії ще не мали такого систематичного характеру, як у часи Другої світової війни.

Трагічну сторінку в історію німців України вписав 1937 р. Репресії органів державної безпеки щодо німців України, де проживала на той час третина всіх радянських німців, досягли небачених масштабів. Німці не були єдиним репресованим народом часів «великої чистки». Тому можна поставити під сумнів лише етнічний характер такої політики, адже жертвами репресій, окрім них, ставали українці, росіяни, поляки й

⁹ Васильчик В. М. Німецькі поселенці в Україні у перший період Радянської влади // *Вопросы германской истории*. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – С. 23.

¹⁰ Лиценбергер О. Антирелигиозные кампании // *Немцы России*. – Т. 1. – С. 64–67.

¹¹ Кривец Н. В. Депортация немцев с Украины в 1930-х – начале 1940-х гг. // *Миграционные процессы*. – С. 268.

¹² Хаген фон М. Указ. соч. – С. 392.

представники інших народів; офіційно національна складова репресій владою не акцентувалася. До 1939 р. ці акції мали переважно соціальний (класовий) характер і здійснювались у контексті побудови радянської тоталітарної системи.

Оцінки

Оцінюючи витоки довоєнної політики царизму і радянського керівництва щодо німецької меншини, не можна не побачити спільного в її інтересах й ідеологічних обґрунтуваннях. Вирішення «німецького питання» в Російській імперії й утиски та репресії німців радянською владою становили підвалини депортацій у роки воєнного лихоліття. Цей процес характеризувався збігом зацікавленості як царської, так і радянської влади в позбавленні етнічних німців національного обличчя шляхом обмежень віри, соціального статусу, майнових прав. Проте лише радянські органи безпеки у мирний час вдалися до обмежень прав на життя, прямого фізичного знищення тощо.

Воєнна політика

Найхарактернішою складовою антинімецької кампанії воєнних часів була депортація німецького населення країни з регіонів компактного проживання¹³. Політика царизму і радянського керівництва в цьому питанні переслідувала схожі цілі, проте різнилася характером проведених заходів, кількісними показниками¹⁴. Царський уряд, на відміну від радянського, так офіційно і не визнав того факту, що примусове виселення та інтернування німецького цивільного населення було, по суті, воєнною депортацією. Ці акції пояснювались тактикою «випаленої землі» і проводилися в межах евакуації населення з театру бойових дій. Масові депортації етнічних німців збіглися з Великим відходом царської армії 1915 р. й інколи пояснювались навіть гуманними цілями – унеможливити: а) потрапляння етнічних німців у лави армій противника; б) використання цивільного населення як резерву ворога¹⁵. Важливою відмінністю воєнної політики 1914–1917 рр. від 1941–1945 рр. є відсутність будь-якої системності у процесі виселення. Депортація німецького населення часів війни 1941–1945 рр. мала винятково етнічний ха-

¹³ Айсфельд А., Бруль В. Депортация // Немцы России. – Т. 1. – С. 696–703.

¹⁴ Нелипович С. Г. Указ. соч. – С. 47.

¹⁵ Яхонтов А. Тяжелые дни // Архив русской революции. – Т. 18. – М., 1993. – С. 31.

рактер і була здійснена як превентивний захід. При цьому вона принципово відрізнялася від політики часів Першої світової війни масовістю виселень із внутрішніх районів. Проте таку саму небезпеку радянське керівництво вбачало в німецьких мешканцях прикордоння.

Існує думка, що репресії радянської влади були наслідком окупації, яка, насправді, відкрила нову сторінку в долі радянських німців. Зокрема, в зоні райхскомісаріату Україна мешкало 163 тис. етнічних німців¹⁶. Згідно з розпорядженням А. Гітлера від 16 липня 1941 р., Крим з материковою частиною мав би стати складовою німецького Райху, базою германізації тощо. Міністерство А. Розенберга в квітні 1942 р. розробило «Директиви відносин з етнічними німцями», згідно з якими на час війни заборонялося переселення фольскдойче з компактних місць проживання до Німеччини; встановлювалися правила переселенської політики в межах України; призупинялася реституція землі; німці, які обіймали керівні посади в радянській системі, мали бути «вилученими».

Керівництву райхскомісаріату Україна вказівкою Г. Гімлера від 5 вересня 1942 р. пропонувалося підготувати реєстр етнічних німців. Ця акція відбувалася під гаслом «Не допустити втрати жодної краплини німецької крові». Райхскомісар Е. Кох вважав, що радянські німці не відповідають уявленню про людей, приналежних до «нації переможців». Тому вони підлягли насамперед перевихованню (було розроблено цілу освітню програму, створено відповідну мережу закладів). Упродовж 1942 р. у життя впроваджувався Генеральний план «Ост», що мав на меті поселення в Україні 25 млн німців й етнічно споріднених народів. Згідно з цим передбачалося створення компактних місць проживання німців у районі міст Рівне, Житомир, Вінниця (45 тис.), Миколаїв (20 тис.), переселення німців із околиць Кривого Рогу в околицю Запоріжжя та Дніпропетровська тощо. В перспективі планувалося поселення фольскдойче поблизу транспортних магістралей: Краків–Львів–Житомир–Київ, Ленінград–Могильов–Київ, Житомир–Вінниця–Одеса зі створенням на перехресті доріг німецьких містечок з населенням у 15–20 тис. мешканців у кожному.

У серпні 1942 р. Г. Гімлер домігся передачі до компетенції СС реалізації будь-яких заходів щодо фольскдойче. В окупаційний період в

¹⁶ Айсфельд А. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7: Немцы Украины. Пилот. сб. – М., 2002. – С. 40–41.

німецьких населених пунктах було запроваджено систему місцевого самоврядування. Німецькі поселення мали перебувати під захистом Вермахту. Для їхньої охорони з числа місцевих німців формувалися загони самооборони. Так, станом на весну 1942 р. було мобілізовано приблизно 20 тис. осіб. Окрім цього, Вермахт намагався створити з числа етнічних німців суто військові частини. Проте масового призову етнічних німців на військову службу на окупованій території України до кінця 1944 р. не було. Злочинних карально-репресивних заходів нацистів етнічні німці не підтримали.

Радянське керівництво, з одного боку, врахувало кроки окупаційної влади, в чомусь намагаючись навіть попередити їх; з іншого – країна ще з часів війни з кайзерівською Німеччиною мала традицію германофобії. З перших же днів війни радянська влада стала на шлях репресій. 26 серпня 1941 р. було прийнято постанову уряду й партії про депортацію німців з центральних регіонів. В указі від 28 серпня 1941 р. йшлося про те, що «згідно з достовірними даними, отриманими військовим керівництвом, з-поміж німецького населення... є тисячі та десятки тисяч диверсантів і шпигунів, котрі згідно з сигналом, поданим з Німеччини, мусять здійснити вибухи...»¹⁷.

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. «Про німців, що мешкають на території Української РСР» містила наказ:

«1. В Дніпропетровській, Ворошиловградській, Запорізькій, Київській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях Української РСР весь антирадянський елемент з-поміж німецького населення заарештувати.

2. У зазначених областях всіх чоловіків – німців у віці від 16 до 60 років мобілізувати і направити в будівельні батальйони»¹⁸.

Згідно з постановою Державного комітету оборони № 702сс від 25 вересня, за період з виходу постанови і до 2 жовтня було депортовано 63 тис. німців із Запорізької обл., до 10 жовтня – 46 тис. із Сталінської і Ворошиловградської обл.¹⁹ Зокрема, станом на 1 жовтня 1941 р. із Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Одеської та Дніпропетровської обл. адміністративному виселенню підлягало 111 778 німців²⁰.

¹⁷ Айсфельд А. Великая Отечественная война 1941–1945 гг. // Немцы России. – Т. 1. – С. 337.

¹⁸ Герман А. А., Илларионова Т. С., Плева И. Р. Указ. соч. – С. 249.

¹⁹ История российских немцев в документах. – Т. 1. – С. 165.

²⁰ Мобилизовать немцев в рабочие колонны. – С. 34.

Ціла низка дискримінаційних заходів радянського керівництва щодо фольксдойче потребувала ідеологічного обґрунтування. Тому з початком війни було створено «історіографічне кліше», за яким етнічні німці мали б розглядатися винятково як ворожі агенти²¹. Головними виконавцями цього завдання стали керівники Держархіву СРСР – майор держбезпеки І. Нікітінський та П. Софінов. Тому при вивченні воєнної політики щодо етнічних німців важливо скористатися своєрідним «пропагандистським спадком» радянських спецслужб – колекцією документів «Німецьке шпигунство в царській Росії», що зберігається в архівних установах²². (Під редакцією І. Нікітінського й П. Софінова з грифом «для внутрішнього користування» ці документи видано Управлінням Держархіву НКВС СРСР 1942 р. як документальний посібник для політпрацівників Червоної армії; обсяг – 317 с. Автор досліджував «Екземпляр № 754»).

Цілком зрозуміло, що в роки війни протидія німецькій розвідці набула важливого значення. Але на сторінках «Німецького шпигунства...» ця проблема вирішувалася спотворено. Так, джерелом масового вербування кадрів германської розвідки було названо «німців, які мешкали в Росії». Зайве й казати про бездоказовість колективних звинувачень фольксдойче у колабораціонізмі. Проте подібна спеціалітература запевняла, що нібито всі німецькі колоністи – шпигуни й інформатори німецької розвідки («Königlicher Informater»), що країна через систему торговельно-промислових підприємств просякнута шпигунською системою німців тощо.

Міфічний страх політичного керівництва царської Росії – СРСР перед п'ятою колоною зіграв вирішальну роль у долі німецької меншини²³. Так, зокрема, мало не офіційну позицію радянських органів держбезпеки щодо фольксдойче репрезентує праця К. Звонарьова «Агентурна розвідка»: «Якщо не всі колоністи, то частина їх так чи інакше була інформаторами германської розвідки, цілою армією агентів, правильно

²¹ Нелипович С. Г. Немцы на российской военной службе: исторический и историографический феномен // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы междунар. науч. конф. – М., 1999 (далі – Немцы России в контексте отечественной истории). – С. 246.

²² Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 2233, оп. 2, спр. 353.

²³ Луи де И. Пятая колонна в Западной Европе. – М.: Вече, 2004. – 384 с.

зорганізованих, які займали в Росії місця управляючих, лісничих... вчителів, прикажчиків, самостійних промисловців, торговців і навіть ремісників і робітників»²⁴.

Спільною рисою двох воєн було використання примусової праці етнічних німців. Проте у Великій Вітчизняній війні це явище набуло значно жакливішого характеру (Трудармія). Аналогічна доля спіткала німців-військовослужбовців у лавах царської та радянської армії. Із районів безпосередніх бойових дій їх переводили у тиллові частини чи взагалі не допускали до служби і не мобілізували.

Принципово важлива відмінність полягає у визначенні статусу німецького населення після війни, що безпосередньо залежало від її підсумків для країни. Так, ще на довгі роки спецпоселення німців у якості вигнанців радянського режиму було унормованою мірою, складовою репресивної політики партійного керівництва. Це питання вперше постало лише в 1950-ті рр. на дипломатичних переговорах Радянського Союзу та ФРН²⁵.

Робоча гіпотеза

Ставлення суспільства до іноетнічного населення під час катастроф національного масштабу виступає індикатором наявності чи відсутності соціальної гармонії у країні. На жаль, сумний досвід двох світових війн виявляє спільну карально-репресивну політику держави щодо етнічних німців. Такий збіг не є випадковим. Пошук адекватних пояснень має становити одне з основних завдань дискурсу націоналізму з «німецького питання». Зокрема, широкі дослідницькі перспективи в царині історичної етнополітики відкриває концепція «політики населення» (нім. – *Bevölkerungspolitik*), тобто політично «вмотивовані» репресії щодо певних категорій населення своєї країни за етнонаціональною, етноконфесійною та етнотериторіальною ознакою²⁶. Теорію «політики

²⁴ Звонар'єв К. К. Агентурная разведка: Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. – К., 2005. – С. 402.

²⁵ Илларионова Т. С. После репрессий, накануне «оттепели»: Положение немцев в СССР как проблема установления советско-западногерманских дипломатических отношений // Немцы России в контексте отечественной истории. – С. 359–376.

²⁶ Кадол А. Антинемецкая кампания в Российской империи времен Первой мировой войны, 1914–1917 гг.: Теория и практика концепции «политики насе-

населення» було реалізовано в умовах, коли проблемне становище етнічних німців зусиллями націоналістично орієнтованої еліти Росії поєдналося в єдину з питаннями перебігу воєнних дій проблему війни. Державна влада і раніше, до 1914 р., впливала на своїх підданих. Але порубіжжя XIX–XX ст. позначилося зростанням цілковито свідомого інтересу до «населення» як об'єкта державної політики.

Наприкінці XIX ст. військові статистики почали висловлювати занепокоєння з приводу поліетнічного розмаїття Російської імперії. А вже в Росії так само, як і в Західній Європі, запровадження ширшої, ніж раніше, соціальної класифікації населення підштовхнуло державну владу до розробки заходів впливу на нього. Слідом за військовими аналітиками виступили російські інтелектуали. Вони так само пояснювали ментальну прірву, що існує між царатом і багатонаціональним населенням Російської імперії. Так, зокрема, П. Струве стверджував, що «якби населення Росії було одноплемінним, суцільно російським, існування влади, що перебуває у відкритому розриві з народом, навряд чи було б можливим»²⁷. У російському (імперському) варіанті йшлося про формування доктрини державного етноконфесійного націоналізму.

До Першої світової війни технологія масового впливу на населення застосовувалася переважно в районах колонізації й у прикордонні (смуга осілості). Під час Першої світової війни відпрацьовані в цих регіонах методи буде перенесено практично на весь простір країни. Засади «політики населення», сформовані ще в довоєнний час, стали найважливішою передумовою реалізації заходів воєнного часу (особливо масових депортацій), спрямованих проти цілих прошарків населення власної країни. Тотальну війну було тісно пов'язано з удосконаленням політики управління людськими масами, де етнічний фактор превалював над традицією конфесійної й національної терпимості. Саме тому військову політику царизму щодо етнічних німців не можна розглядати лише як військову необхідність. Імовірніше, слід поставити питання про методи впливу на «інородницьке» населення й російську громадську думку, розпалену хворобливою бацилою войовничого націоналізму і тотальної ксенофобії. Це була спроба застосування на практиці теорії «політики населення», розробленої в довоєнний час.

лення». Тези доповіді // «Шевченківська весна»: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів, молодих вчених, присвяч. 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV, ч. 3 (Історія). – К., 2006. – С. 150–153.

²⁷ Струве П. Б. PATRIOTICA. – СПб. 2000. – С. 41.

Мотиви, що спонукали царське керівництво вдатися до дискримінацій російських німців, певною мірою було окреслено у виступі в Державній думі влітку 1915 р. міністра внутрішніх справ М. Щербатова. Він, зокрема, проголосив тезу про необхідність асиміляції іногородців «без розрізнення мови», у тому числі й німців, пославшись при цьому на закордонний досвід функціонування поліетнічних суспільств²⁸. Це були положення програми «політики населення», частково оприлюднені в період війни 1914–1917 рр.

Антигуманні методи «політики населення» віддзеркалювали амбіції самодержавства, що відповідало російській імперській ідеї: турботі монарха про військову й територіальну велич Росії. У роки Першої світової війни це виявлялось у формулюванні воєнних цілей Росії, пов'язаних або з територіальними придбаннями, або ж з побоюванням втрати західних територій, щоб «не допустити такого приниження»²⁹. Страх царату перед сецесійними вимогами дедалі більше загострював «німецьке питання». Тому так важливо було для царського керівництва класифікувати «німецьке питання» як етнонаціональний конфлікт, свідомо ігноруючи його реальну соціально-економічну складову й стратегічний підтекст.

Післяслово

Аналітичні розробки російської розвідки (контррозвідки) часів Першої світової війни, що вийшли з-під пера радянських військових спеціалістів, частково підтверджують тезу про шпигунське «засилля» німецьких підданих в іноземних країнах часів Першої світової війни, зокрема в царській Росії³⁰. Проте ці дані потребують ретельної перевірки, насамперед вірогідності використаних джерел. Адже ця доволі заангажована тема мала й має сьогодні широкий міжнародний резонанс. Проте ж ніяк не можна відмежуватися від того факту, що страх царизму й радянського керівництва перед п'ятою колоною в роки війни відіграв вирішальну роль у долі німецької меншини в Росії та СРСР.

²⁸ Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы: «Военные» сессии 26 июля 1914 – 3 сент. 1915 г. – Пгр., 1916. – С. 96.

²⁹ Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917 гг. – Сер. III: 1914–1917 гг. – Т. VI, ч. 1. – М.; Л., 1926. – С. 13–14.

³⁰ Звонарёв К. К. Агентурная разведка: Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. – Кн. 2. – М.: «БДЦ-пресс», 2003. – 224 с.

Отже, порівняльний аналіз воєнної політики Російської імперії та СРСР дозволяє стверджувати, що в надзвичайних умовах (війна, окупація, політика тотальної уніфікації некорінних народів) влада тяжіє до практики використання етнічного образу ворога. Тому цілком логічним є риторичне запитання: хто вони – німецькі колоністи, німецькі біженці, німецькі спецпоселенці й українські фольксдойче, – як не «свої» зручні вороги? «*Historia est magistra vitae*», – казали древні. Всебічне вивчення політики, що базується на ксенофобії, має на меті попередити щось подібне у майбутньому.